

ПРАВИТЕЛЬСТВО РЕСПУБЛИКИ БАШКОРТОСТАН
ФЕДЕРАЛЬНОЕ АГЕНТСТВО НАУЧНЫХ ОРГАНИЗАЦИЙ
ОТДЕЛЕНИЕ ИСТОРИКО-ФИЛОЛОГИЧЕСКИХ НАУК РОССИЙСКОЙ АКАДЕМИИ НАУК
РОССИЙСКИЙ ГУМАНИТАРНЫЙ НАУЧНЫЙ ФОНД
АКАДЕМИЯ НАУК РЕСПУБЛИКИ БАШКОРТОСТАН
УФИМСКИЙ НАУЧНЫЙ ЦЕНТР РОССИЙСКОЙ АКАДЕМИИ НАУК
ИНСТИТУТ ИСТОРИИ, ЯЗЫКА И ЛИТЕРАТУРЫ УФИМСКОГО НАУЧНОГО ЦЕНТРА РАН
ИНСТИТУТ ВОСТОКОВЕДЕНИЯ РАН
ОБЩЕСТВО ВОСТОКОВЕДОВ РОССИИ
МЕЖДУНАРОДНАЯ ТЮРКСКАЯ АКАДЕМИЯ
СТАМБУЛЬСКИЙ УНИВЕРСИТЕТ

РОССИЯ И ВОСТОК: ВЗАИМОДЕЙСТВИЕ СТРАН И НАРОДОВ

Труды X Всероссийского съезда востоковедов,
посвященного 125-летию со дня рождения выдающегося востоковеда

Ахмет-Заки Валиди Тогана

(Уфа, 7–10 октября 2015 г.)

Книга 1

Съезд проводится при поддержке

Главы Республики Башкортостан Р.З. Хамитова

Уфа – 2015

УДК [9:2:39:81:82:398:572:008](063)
ББК [63.3:86:63.5:81:83:82:28.71:71]
Р 76

Россия и Восток: взаимодействие стран и народов: Труды X Всероссийского съезда востоковедов, посвященного 125-летию со дня рождения выдающегося востоковеда Ахмет-Заки Валиди Тогана. Книга 1. – Уфа: ИИЯЛ УНЦ РАН, 2015. – 480 с.

ISBN 978-5-91608-132-9 (кн. 1.)
ISBN 978-5-91608-131-2

Съезд проводится при финансовой поддержке РГНФ и Республики Башкортостан (региональный конкурс "Урал: история, экономика, культура") в рамках научного проекта № 15-11-02501 "Всероссийский съезд востоковедов с международным участием "Россия и Восток: взаимодействие стран и народов", Фонда Социальных целевых программ Республики Башкортостан.

Редакционная коллегия: Ф.Г. Хисамитдинова, Ю.А. Абсалямова, Н.В. Ахмадеева, З.М. Давлетшина, Ш.Н. Исянгулов, Ш.В. Нафиков, В.В. Овсянников, А.В. Псянчин, А.Г. Салихов, Р.Н. Сулейманова, М.Н. Фархшатов

Рецензенты: С.Ф. Касимов, М.М. Кульшарипов, М.М. Маннапов

Составители: С.А. Искандарова, А.Г. Салихов

Сборник включает в себя материалы X Всероссийского съезда востоковедов «Россия и Восток: взаимодействие стран и народов», состоявшегося с 7 по 10 октября 2015 года в г.Уфе Республики Башкортостан. В сборник вошли также материалы симпозиума «Ахмет-Заки Валиди Тоган и актуальные вопросы востоковедения», посвященного 125-летию со дня рождения востоковеда А. Валиди Тогана; симпозиума «Вклад С.И. Руденко в гуманитарную науку» (к 130-летию со дня рождения); симпозиума «Вклад ученых-фронтовиков в развитие востоковедения», проведенных в рамках указанного съезда. В статьях нашли отражение актуальные проблемы истории, этнографии, истории культуры народов России и стран Востока.

Книга адресована историкам, этнографам, тюркологам, востоковедам и другим ученым, интересующимся указанными отраслями наук.

© ИИЯЛ УНЦ РАН, 2015

**ZEKİ VELİDİ TOGAN'IN TÜRKİYE'DEKİ "1. GÖÇÜ" NÜN SONA ERİŞİ:
ALİMERDAN BEY TOPÇUBAŞI'NA YAZDIĞI MEKTUPLAR (1932–1933)¹**

V статье рассматриваются письма Ахмет-Заки Валиди Тогана 1932-1933 годов, адресованные Алимердану Топчубашы, содержащие сведения о его жизни и деятельности в Турции в первые годы эмиграции.

Ahmet Zeki Validov, Rus Devrimi'nden sonra öncelikle Başkurdistan'da, ardından Türkistan'da milli otonomi-bağımsızlık hareketleri yönetmiş, bunlar başarısız olunca Paris'e ve daha sonra Berlin'e sığınmış, en nihayetinde Türk vatandaşı olarak 1925 yılında Türkiye'ye göç etmiştir [1, s. 8–16]. Bu göç ile, Ahmet Zeki Velidi (Togan) diye şeklinde Türk ismi taşıyan bu kişi hem muhacir, hem de Türkolog olarak yeni hayatına başlamıştır. Bu dönemde Zeki Velidi, Orta Doğu ve Avrupa'daki Türkistanlı muhacirleri örgütleyerek Türkistan Milli Birliği (TMB)'nin başkanlığını sürdürmüş, TMB'ye maddi yardım sağlayan Polonya merkezli Promete Hareketi'nin yöneticileriyle ilişkiler kurmuştur. Ancak Mustafa Çokay ve Ayaz İshaki gibi Türkistanlı ve İdil-Uralı muhacirlerle aralarında yaşanan çatışmalar dolayısıyla TMB'den ayrılmıştır [2, s. 219–245, 291–326; 3, c. 149–151; 4].

Öte yandan 1930'lu yılların başında Mustafa Kemal Atatürk'ün himayesinde, Türklerin dünyadaki "bütün" eski medeniyetleri kurduklarını iddia eden "Türk Tarih Tezi" hazırlandı. Temmuz 1932'de Ankara'da toplanan 1. Türk Tarih Kongresi'nde Zeki Velidi bu Tez'e karşı çıkmış, ancak Tez'e uygun *Türk Tarihinin Ana Hatları* (1930) yazarları yani Tez'i savunuculardan Reşit Galip, Sadri Maksudi ve Şemsettin Günaltay tarafından sert tepkiler gördüğünden hemen İstanbul Darülfünun'un'dan istifa edip Türkiye'den ayrılmış ve Viyana Üniversitesi'ne başlamıştır. Viyana, Bonn ve Göttingen Üniversitelerinin arşivlerini kullanan M. Farkhshatov, Zeki Velidi'nin bu dönemdeki durumunu, daha doğrusu onun Türkiye'den ayrılışı – Avrupa'da kalışını "2. göç (вторая эмиграция)" olarak adlandırmış, ancak onun makalelerinde "1. göç"ün neden sona erdiği yeterince açıklanmamıştır [5, c. 53, 59] [6].

R. Shigabdinov gibi araştırmacıların belirttiği gibi [7, pp. 179–181], Zeki Velidi'nin tarih bilimi bakışı açısından uygun bir şekilde Tez'e muhalif olduğu, neticesinde Türkiye'den ayrılmak zorunda kaldığı, fiilen tarihçiler tarafından kabul gördüğü halde onun haklılığı uzun yıllar ihmal edilmiştir. Örneğin onun en meşhur biyografisini yazan T. Baykara da, yalnızca Reşit Galip'in Zeki Velidi'ye karşı yaptıkları eleştirilerinden ve Kongre'nin "siyâseti gözeten tarihçiler ile fikrî ve vicdânî salâbeti olan tarihçiler arasında bir mihenk taşı" olmasını zikretmekle yetinmiştir [1, s. 20–24]. Bunun nedeni, bilimsel bakış açısından onu savunmasının Atatürk'ü eleştirmek manasına geldiği düşünülmektedir. Son zamanlarda okuyuculara sunulan ve Atatürk'e karşı bir çeşit özür niteliği taşıyan, Türkiye'de kendi eserlerini yayınlamak ve Türkiye'ye dönmek için izin istemek üzere Zeki Velidi'nin Almanya'dan Atatürk'e ve onun yakınlarına yazdığı mektuplar dikkat çekicidir [6, c. 87–100] [8] [9] [10, s. 182–185]. Acaba Zeki Velidi'nin kaleme aldığı bu mektuplar veya kendisini savunmak üzere "Türk Tarih Tezi"ne karşı çıkışının önemsiz konular olduğunu belirttiği *On Yedi Kumaltı Şehri ve Sadri Maksudi Bey* (1934) onun gerçek düşüncesini ortaya koyuyor muydu?

Bu makalenin yazarı, Oxford Üniversitesi Bodleian Kütüphanesi'nde Zeki Velidi ve İngiliz arkeolog Aurel Stein'in birbirlerine gönderdikleri mektupları bulmuş ve bu mektuplarının ilkinin "Türk Tarih Tezi" ve 1. Türk Tarih Kongresi'ne açıkça muhalif olduğunu teyit etmiştir². Ayrıca bu bildiri, Zeki Velidi'nin Paris'te yaşayan Azerbaycanlı muhacir Alimerdan Bey Topçubaşı(Topçubaşov)'na yazdığı mektuplarda anlattıklarını ortaya koymayı da hedeflemektedir. Azerbaycan Demokratik Respublikası'nda dışişleri bakanlığı yapmış ve Paris Barış Konferansı'na Azerbaycan delegesi sıfatıyla katılmış olan Topçubaşı ile, Zeki Velidi Mayıs 1917'de Moskova'da

¹ Bana her türlü desteği veren arkadaşım Ph. D. Ahat Salihov (Институт истории, языка и литературы Уфимского научного центра РАН), Dr. Güneş Işıksel (Institut d'études arabes, turques et islamiques, Collège de France) ve Arş. Gör. Nurullah Sat (Ankara Üniversitesi, Japon Dili ve Edebiyatı A.B.D.) Beylere candan teşekkürlerimi sunarım.

² Mektupların Türkçe çevirisi, Türk Tarih Kurumu'nun yakında çıkartacağı *Kırkambar Dergisi*'nde yayınlanacaktır.

toplanan Bütün Rusya Müslümanları Kongresi'nde tanışmış, "1. göçü"nde Paris'te kaldığında Topçubaşı'nı yine ziyaret etmiştir. Bu görüşmede Topçubaşı, "Ben artık ihtiyarladım, belki vatanımı bir daha görmeden öleceğim. Rusya İslâmları [Müslümanları] işini Emin Resülzade ile size bırakıyorum" diyerek Zeki Velidi'ye Rusya dışından milli mücadeleyi sürdürme görevini vermiştir [11, s. 131, 462–463].

Paris'te Centre d'études des mondes russe, caucasien et centre-européen(CERCEC)'deki Alimerdan Bey Topçubaşı Arşivi'nde, Zeki Velidi'nin 1 kartpostalı, 3 mektubu bulunmaktadır. 1. mektubu 1.9.1932 tarihli ve 6 sayfalık (ilk sayfası önlü-arkalı), 2.si sonraki gün yani 2.9.1932 tarihli ve 3 sayfalık olup Budapeşte'de yazılmış, 3.sü ise 18.6.1933 tarihli ve 1 buçuk sayfalık olup Viyana'da yazılmıştır. Bunlar Zeki Velidi'nin son durumunu, "Türk Tarih Tezi" ve 1. Türk Tarih Kongresi ile ilgili olarak yaşadıklarını, Sadri Maksudi'nin siyasal geçmişini v.s. konu edinmekte olup tam manasıyla *On Yedi Kumaltı Şehri ve Sadri Maksudi Bey*'in bilinmeyen yönlerini ele aldığını söylemek mümkündür.

Zeki Velidi 1. mektubun başında "Mesele, şu an Gazi Paşa'nın [Atatürk'ün] kendisini tamamen milli tarih araştırmasına vermesidir" diyerek Tez oluşumunu Atatürk'e atfetmektedir [12, p. 1a]. Buna göre, Eski Çin, Hindistan, Mezopotamya, Mısır, Anadolu ve Ege medeniyetleri tarih öncesinde Orta Asya'dan göç etmiş olan Türklerin eserleri idi. Zeki Velidi, herkesin hem bu Tez'e, hem de Türk Tarih Tetkik Cemiyeti (bugünkü Türk Tarih Kurumu) tarafından yayınlanan 4 ciltlik ders kitabı *Tarih*'e (1931) de itiraz edemediğini anlatmaktadır. Çünkü "bunlar baştanbaza Majesteleri Gazi'nin [düşüncelerinin] yansımasıdır" [12, p. 1b]. Burada da Tez'i Atatürk'e atfettiği açıkça görülmektedir. Ardından Tarih Kongresi'nde Orta Asya'nın kuraklığı hakkında iki bildiri sunduğunu, Reşit Galip, Sadri Maksudi ve Şemsettin Günaltay tarafından şiddetle eleştirildiğini, hemen sonra Darülfünun'dan istifa ederek Avrupa'ya geçtiğini anlatmıştır.

Fakat bunlar sadece olayın görünüşünden başka bir şey değildir. 1. ve 2. mektubunda Zeki Velidi, eski siyasi rakibi Sadri Maksudi'nin Atatürk ve yanındakileri derinden etkilediği vurguluyordu. Bu anlamda Şubat 1930'da meydana gelmiş bir olay dikkat çekicidir. 1. mektubuna göre Atatürk, Zeki Velidi'yi Çankaya Köşkü'ne davet ederek ona kendisinin milli tarih konusundaki düşüncelerini anlatmış ve bunları bilimsel yönden kanıtlamasını istemiştir. O ise bu görevin zor olduğunu, bunun kendisine ağır geleceğini düşünerek görevi almaya çekinmiştir [12, p. 2]. Eşi Nazmiye Togan'ın daha sonra bu konudaki tanıklığını teyit etmesiyle beraber [13, s. 114–116], bu mektup, Zeki Velidi'nin Atatürk'ün kendisinden istediği görevi almaya çekinmesinin gerçek sebebinin "Ben tarih tahrifi ve sahtekârlığını üstüme alamam" düşüncesi olduğunu ortaya koymaktadır. Bu olay, Zeki Velidi'nin de "Türk Tarih Tezi"ni oluşturmaya çağrıldığını göstermektedir. Bu görüşmeden ancak dört gün sonra yine davet edildiğinde Atatürk'ün tepkisi birden sert olmuş ve "*Türkiye'nin, yani kendisinin yapabileceği mucizelere Zeki Velidi inanmıyor, yanında bulunan Sadri Maksudi ise inanıyor*" diyerek onu azarlamıştır. Zeki Velidi, sadece dört gün içinde Maksudi'nin Atatürk'ü etkilediğini anlamıştır [12, p. 3]. Daha sonraki süreçte Zeki Velidi, aralarındaki eski siyasi çatışmaları unuttuğu teklifinde bulunmuşsa da, Maksudi bunu kesinlikle reddetmiştir. O ve yoldaşı Ayaz İshaki'ye göre, Zeki Velidi Başkurdistan'ı Kazanlılardan ayırmış, Kazakistan ile birleşmeye çalışmış olan milli hain idi. Çünkü onlara göre Başkurdistan Tataristan'ın, Başkurt dili ise Tatar dilinin bir kolundan başka bir şey değildi [12, pp. 3–4]. Rus Devrimi'nden itibaren ortaya çıkan anlaşmazlığın diğer bazı etkilerini anlattıktan sonra Zeki Velidi, ders kitabı *Tarih*'in eğitimde zorla kullanılmış olmasının hiçbir yararı olmadığını, dolayısıyla profesörlükten istifa etmeye daha Tarih Kongresi'nden önce karar verdiğini belirtmiştir [12, p. 5].

2. mektubuna gelince: "Sadri'nin kendi ideolojisini Genelkurmay'a da yayabildiğini" anlatmaktadır. Buna göre Genelkurmay siyasi birim müdürü, Zeki Velidi'ye onun "[Başkurdistan ve Türkistan'daki] isyanının ve bağımsızlık emelinin çılgın olduğunu, milyonların kanını kaybettiğini", ancak kültürel meselelerle yetinmesi gerektiğini ileri sürmüş, Sadri'nin doğru olduğunu söylemiştir [14, p. 2]. Bu örnekler, Türkiye Türklerinin gözüyle Rus Devrimi'nden itibaren milli bağımsızlık – federalizmi izleyen Zeki Velidi'nin Türk halklarının bölücüsü sıfatıyla değerlendirildiğini ortaya koymaktadır. Öte yandan Zeki Velidi'ye göre, kültürel otonomi – üniterizmi savunan Sadri Maksudi, "bütün Türk halkları sadece siyasi alanda değil, kültürel alanda da Türkiye ve Atatürk'ün idaresine inanmalıdır" diyerek Türkiye ve Pantürkizm'i tutan ultra-üniterist bir yapıya bürünmüş, (eski Osmanlı Türklerinin Rusya Türklerinden bihaber oluşlarını suiistimal ederek onlara yaklaşmıştır. Maksudi'yi bu şekilde tasvir eden Zeki Velidi, "gerçeği" söylemesinin milli vazife olduğunu, dolayısıyla muhacir arkadaşlarının yardımıyla broşürü yayınlayacağını belirtmiştir [14, pp. 2–3]. Sonuç olarak malzememizin önemini, Zeki Velidi'nin Türkiye'deki "1. göçü"nü sona eriş sürecinin

ortaya konulması, daha ayrıntılı ifadeyle Sadri'ye karşı olan eleştirel bakış açısından *On Yedi Kumaltı Şehri ve Sadri Maksudi Bey* hakkındaki düşüncelerinin vurgulanmasıyla birlikte Zeki Velidi'nin "Türk Tarih Tezi"ne ve Atatürk'e karşı itaatsizlik itirafında bulunması şeklinde açıklamak mümkündür.

Maalesef Alimeridan Topçubaşı'na yazdığı 1. ve 2. mektup cevapsız kalmıştır [15, p. 1]. Yani Zeki Velidi'nin eleştirileri onun tarafından hiç dikkate alınmamıştır. Maksudi ile çatışmalardan öte, mektupların her üçünde TMB lideri Mustafa Çokay ile aralarındaki anlaşmazlıkları dile getirmesi dikkatimizi çekmektedir. Örneğin Çokay'ın (ve İshaki'nin) engellemesinden dolayı (Prometeci) Polonyalılar Zeki Velidi'ye yapmış oldukları maddi yardımı keserek Mısır'da basılmakta olan *Bugünkü Türkistan ve Yakın Mazisi*'nin basımı durdurulmuştur [12, p. 6].

3. mektubunda bilimsel gerçeği ve Türkistan'ın siyasal, kültürel idealini savunmanın verdiği gururu dile getirmekle birlikte [15, p. 1], "Türk Tarih Tezi", Atatürk, Sadri Maksudi vb. tarafından verilen sıkıntıların dile getirildiği mektuplar bu sıkıntıları ortadan kaldıramadı. Bu anlamda Zeki Velidi'nin "2. göçü" başlangıçta bir çıkmaza girmiş olduğu söylenebilir. Onun Türkiye'ye dönüşü, ancak Atatürk'ün vefat ettiği 1938 yılından 1 yıl sonra 1939'da gerçekleşmiştir. Fakat bu "2. göçü"nin sona ermesi, "İrkçilik-Turancılık Davası (1944-45)" yolunu açacaktır.

Kaynakça

1. Tuncer Baykara. Zeki Velidi Togan. Ankara: Kültür Bakanlığı, 1989. 229 s.
2. Andican A. Ahat. Ceditizm'den bağımsızlığa hariçte Türkistan mücadelesi. İstanbul: Emre Yayınları, 2003. 942 s.
3. Исхаков С. М. Ахмед-Заки Валидов: Новейшая литература и факты его политической биографии // Вопросы истории. 2003 (10). 2003. С. 147–159.
4. Исхаков С. М. (сост., пред. и прим.), Из истории российской эмиграции: Письма А.-З. Валидова и М. Чокаева (1924–1932 гг.). М.: РАН, 1999. 128 с.
5. Фархшатов М. Н., Повороты судьбы Заки Валиди: Немецкие архивные документы о жизнедеятельности башкирского ученого-эмигранта в Германии // Вестник Академии наук РБ. Т. 3. № 2. 1998. С. 53–62.
6. Фархшатов М. Н. «Работать на чужбине, творя на иноземных языках, даётся мне с большим трудом...»: А.-З. Валиди во время «второй эмиграции» (По новым архивным документам) // Река времени. Роднов. М. И. (ред.). Уфа: Институт истории, языка и литературы Уфимского научного центра РАН, 2011. С. 83–101.
7. Шигабдинов Р. Н. "Тюркский мир" и его видение в геополитических концепциях Кемалю Ататюрку и историка Валиди Тогана // International Journal of Central Asian Studies. Vol. 8. 2003. pp. 175–181.
8. Celil Güngöl. "Tarihçi Zeki Velidi Togan'ın Atatürk'e mektubu: "Milletin sadık oğlunun feryadıdır". Atlas Tarih, Sayı. 27, 2014. s. 114–119.
9. Celil Güngöl. "Bir belge: Cevapsız mektup". TYB Akademi, Sayı 12, 2014. s. 179–180.
10. Hüsni Özlü. "Afetinan'ın Cenevre günleri ve tarih çalışmaları," Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi, Sayı 22, 2011. s. 165–187.
11. Zeki Velidi Togan, Hâtıralar: Türkistan ve diğer Müslüman Doğu Türklerinin milli varlık ve kültür mücadeleleri, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1999, 628 s.
12. Письмо А. З. Валидова А. Топчибашеву. 1 сентября 1932 г., CERCEC, Les archives Topchibachy, Ali Merdan Bey, carton 3, dossier 22, 6 p.
13. Friedrich Bergdolt. Der geistige Hintergrund des türkischen Historikers Ahmed Zeki Velidi Togan: nach seinen Memorien, Berlin: Klaus Schwarz Verlag, 1981, 139 S.
14. Письмо А. З. Валидова А. Топчибашеву. 2 сентября 1932 г., CERCEC, Les archives Topchibachy, Ali Merdan Bey, carton 3, dossier 22, 3 p.
15. Письмо А. З. Валидова А. Топчибашеву. 18 июня 1933 г., CERCEC, Les archives Topchibachy, Ali Merdan Bey, carton 3, dossier 22, 2 p.